

АСКАНІЯ-НОВА: ІСТОРІЯ У СВІТЛІ НОВОГО БАЧЕННЯ

Державний біосферний заповідник Асканія-Нова розташований серед степових просторів південної України на території, що сьогодні входить до складу Чаплинського району Херсонської області. Цей край, що раніше був голим степом кримських татар, у 1783 р. після приєднання до Росії отримав давню назву «Таврія» і почав швидко заселятися. З березня 1828 р. російський уряд за символічну ціну (8 копійок за десятину) продав німецькому герцогу Фрідріху Фердинанду Ангальт-Кеттенському у вічне і спадкове володіння 42345 десятин степу і 6000 десятин біля острова Хорли на березі Чорного моря [1, арк. 4].

Свій маєток, який знаходився поряд із селищем «Чаплі» (яке заснували переселені з Полтавщини учасники селянського повстання в с. Турбаї 1789 р.), герцог у 1841 р. (за іншими даними – у 1833 р.) назвав «Асканія-Нова», так як у Німеччині у нього вже був маєток «Асканія». Цікаве походження слова «Асканія». Колись воно було родовим ім'ям римських імператорів Юліїв, а в словнику Брокгауза і Єфрона говориться, що в грецькій міфології Асканієм звали сина Енея і Креузи, якого батько виніс на руках з палаючої Трої. Предки герцога присвоїли це ім'я своєму маєтку ще в VI столітті, щоб показати своє знатне і давнє походження. Герцог Ангальтський розпорядився, щоб його володіння було повністю самостійним. Перші поселенці і перший караван з вівцями з Кетена вирушив 11 серпня 1828 р. Він нараховував 23 переселенці, 288 голів овець, 2 бичка, 8 корів, 6 коней [2, с. 362]. Але засушливий клімат та нездатність до нього пристосуватись, невміння вести справи та недобросовісність управляючих – все це вело маєток до розорення. Після смерті герцога його спадкоємці спочатку здали господарство в 1856 р. в аренду, а потім повністю продали в 1857 р. за 52,5 тис. пруських талерів багатому німецькому колоністу Фрідріху Фейну – прадіду майбутнього засновника заповідника [3, арк. 7]. Після цієї події для Асканії-Нової почався новий період її існування і розвитку, пов'язаний з родиною Фальц-Фейнів.

Отже, виникнення і перші десятиліття історії Асканії-Нової зумовлені існуючими в той час історичними умовами та потребами ефективного освоєння новоприєднаних земель Північного Причорномор'я. Величезна енергія та обдарованість дозволили Фрідріху Фейну не лише виправити складне становище Асканії-Нової, але й значно розширити справу, започаткувавши міцну основу успішного розведення овець, що дало йому світове визнання. З цього часу Фальц-Фейнів почали називати «королями вівчарства».

Ще в роки Кримської війни (1853–1856 рр.), Фрідріх Фейн, дід Ф.Е. Фальц-Фейн, як власник маєтку «Преображенка», допомагав утриманню розташованих в ньому військ, що рухались до Севастополя на війну [4, арк.16]. Коли ж імператор Олександр II вирішив повернути кошти за те, що Ф. Фейн постачав в армію коней і провізію, Фрідріх відмовився [5, с. 9]. Люди з усіх навколишніх сіл добре знали про благочинну діяльність Софії Богданівни Фальц-Фейн, матері Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна. Селяни з великим бажанням наймалися до неї на роботу, так як отримували високу платню, а половину врожаю зі своєї землі взагалі безкоштовно віддавала бідним. Багато коштів Софія Богданівна передавала на будівництво морського порту в Хорлах, крім того, за її кошти було побудовано школу, лікарню, церкву, готель, прокладено телеграфну лінію і залізницю [5, с. 9].

Під час посухи 1891 року Ф.Е. Фальц-Фейн на допомогу нужденним надав 100 пудів жита, а Софія Богданівна – 2000 пудів [4, арк. 65]. У цьому ж році Ф. Фальц-Фейн виділив на потреби школи в селі Григорівка 200 крб. Перед цим, у жовтні 1890 р. в асканійській садибі було відкрито 2-х класне земське сільське училище для 30 дітей, яке повністю утримувалось за рахунок власника. Вчителі, що працювали в ньому, отримували 400 крб. на рік (що перевищувало середній заробіток вчителів народних училищ Дніпровського повіту Таврійської губернії) та ще безкоштовно харчувались [4, арк. 65].

1894 р. у розпорядження Дніпровського повітового земства сім'я Фальц-Фейнів передала 10 тисяч крб. У 1897 р. на кошти родини Фальц-Фейнів утримувались паровий та вітряний млин, цегляний і черепний заводи, школа та лікарня [4, арк. 66]. Ф.Е. Фальц-Фейн був відомий як дуже добра людина, що не шукала вигоди від своєї діяльності. Він дарував іншим зоопаркам своїх тварин, у Херсоні збудував будинок-притулок для бідних, де міг переночувати і отримати безкоштовний обід кожен бажаючий. Починаючи з 1910 року, Ф.Е. Фальц-Фейн щорічно витрачав на свій зоопарк від 30 до 42,6 тисяч крб. У цю суму не входила заробітна платня для робітників – ще приблизно 25% цієї суми, це 6 тисяч крб. [3, арк. 18]. Особливо треба відзначити те, що в Асканії-Новій були створені умови для плідної роботи відомих вчених – І.І. Іванова та М.Ф. Іванова, А.А. Браунера, Т.Н. Фортунатова, І.І. Пачоського.

В Асканії не було понаднормової роботи з ранку до вечора, як в інших господарствах. Тут святкували всі церковні і державні свята, влаштовувались гуляння з музикою, піснями, танцями, запрошувались артисти, організовувались змагання. Наведені факти свідчать, що організація праці та дозвілля в Асканії була на високому рівні і випереджала час. Діти службовців мали можливість відвідувати школу і ремісниче училище, створені на кошти власників заповідника. На Різдво і Великодень безкоштовно організовувався загальний стіл для працівників, а у залі грав оркестр. Робітників, які втрачали працездатність у зв'язку з похилим віком або за станом здоров'я, забезпечували безкоштовними житлом і пенсією [6, с. 170]. Коли наприкінці

XIX століття один з управляючих захворів, Фрідріх Едуардович за свій рахунок возив його на лікування до Німеччини, а потім допомагав його родині [7, арк. 41-42]. Сезонні робітники, які перебували в Асканії з 15 квітня до середини жовтня, теж були задоволені, так як отримували значно більшу платню, ніж в інших маєтках, і мали кращі умови життя [3, арк. 22]. Додамо, що Фрідріха Едуардовича дуже поважали, а тому обирали у різні установи: він був гласним повітової земської управи, мировим суддею, входив у різні комісії [4, арк. 65-68].

Наведені факти спростовують помилкові стереотипні уявлення про родину Фальц-Фейнів, які протягом довгих років насаджувались мемуарною і художньою літературою і домінували у свідомості людей. Уявлення про Асканію як осередок експлуатації трудящих виникає після читання творів більшовицьких вождів, зокрема, В.І. Леніна, Л.Д. Троцького. Наприклад, у роботі В. Леніна «Розвиток капіталізму у Росії» господарство Ф. Фальц-Фейна характеризується однобічно, без врахування його соціальної діяльності [8, с. 254].

Л.Д. Троцький був сином заможного землевласника, чий маєток знаходився у Єлисаветградському повіті Херсонської губернії. Дитинство його проходило у степах Південної України. У своїх мемуарах він передає спогади про Фальц-Фейнів в стилі твору І. Карпенко-Карого «Хазяїн»: «Тягнуться незліченні отари. Чиї вівці? – Фальц-Фейнів. Їдуть чумаки, везуть соломку. – Кому? – Фальц-Фейну» [9, с. 50]. Як бачимо, один із лідерів революції, руйнівні наслідки якої загальновідомі, не приховує свого негативного ставлення до великого господарства і його господаря. Навіть якщо здобутки отримали світове визнання і стали не лише особистим, а й національним надбанням, яке необхідно було берегти і пишатись. Для революціонерів-екстремістів, до яких належав Л.Д. Троцький, добрих господарів не було, для них «асканійські мільйонери» – класові вороги, експлуататори, яких треба знищувати, що і було зроблено після жовтневої революції 1917 р. Сьогодні очевидно, до яких втрат це призвело.

Відверто негативно і необ'єктивно змальовано образи членів родини Фальц-Фейнів та їх діяльність у романах відомого українського письменника О.Т. Гончара «Таврія» та «Перекоп». Зокрема, можна прочитати таке: «...фальцфейнівські мільйони походять зовсім не від овець, а нажиті вони експлуаторським ганебним способом, кров'ю та потом строкових рабів, єгипетською працею кількох поколінь каховського батрацтва [10, с. 98]. Звичайно, при написанні свого твору О. Гончар, один з найбільш талановитих українських письменників, не міг користуватися об'єктивними фактами. І це зрозуміло, адже він писав «Таврію» у 1951–1952 рр., в умовах розквіту тоталітаризму і терору. Тому занадто негативно, навіть сатирично, всупереч дійсності, змальовано образ Софії Фальц-Фейн, матері Фрідріха Едуардовича. Вона на сторінках «Таврії» виглядала як уособлення сил зла, як людина жорстока і убога духом, яка думає лише про своє задоволення, а до простих людей ставиться як до «тубільців». Насправді ж Софія Богданівна

була відома усім як висококультурна людина, про що свідчать її дружні стосунки з І. Айвазовським, Л. Толстим, Ф. Достоевським і В. Набоковим, з двома останніми Фальц-Фейни були у родинному зв'язку.

Також презирливо і голосливо характеризуються й інші члени родини Фальц-Фейнів та їх діяльність [10, с.96-100, 206-207]. Наведені приклади непоодинокі, вся книга О. Гончара «Таврія», як і його високохудожній твір «Перекоп», мають яскраво виражене ідеологічне спрямування, мета якого – протиставити господарів народу, замовчуючи вагомий суспільний внесок перших. Насправді ж, причини успіхів Асканії-Нової у вдалому поєднанні організаторських здібностей, інтелекту, моральних та фінансових можливостей власників з напруженою працею народу.

Не випадково, племінник Ф.Е. Фальц-Фейна, громадянин князівства Ліхтенштейн барон Е.О. Фальц-Фейн, прочитавши ці книги, висловив свою образу такими висловлюванням: «Чому Гончар у своїй жахливій книзі «Таврія» так жахливо написав про нас. За що вилаяв мою бабцю, яку вбили більшовики? Я йому написав листа: «Як ви могли вигадати таку неправду про Фальц-Фейнів? Асканія-Нова не з неба упала, її створювали кілька поколінь моїх предків, думали не лише про себе, а й про інших» [5, с. 9]. Водночас, слід розуміти, в якому становищі знаходився О. Гончар і всі письменники та науковці в ті часи. Відомий вчений І. Борейко, який у 80-і роки ХХ століття працював у Державному комітеті охорони природи УРСР, помістив у журналі «Знання та праця» кілька хороших слів про Ф. Фальц-Фейна. За свою «провину» він був викликаний на «килим» головою цього відомства Д.Й. Проценком [11, с. 45]. Щодо О. Гончара та його книги, то, знаючи його суспільно-політичні погляди та громадянську позицію наприкінці життя, можна стверджувати, що у 80-і та 90-і роки ХХ ст. він написав би про Асканію по-іншому. Для підтвердження такої думки нагадаємо, що у 60-і роки ХХ ст. О. Гончар створив чудову книгу «Собор», де сміливо виклав своє бачення історії та гострих екологічних проблем.

Та якщо повернутись до роману О. Гончара «Таврія», цей твір, безумовно, приніс багато неприємних вражень Е.О. Фальц-Фейну. Він писав: «Усі мої предки намагались служити Росії, а лише одна людина все зруйнувала. Через нього я численні роки не мав змоги з'явитися на Батьківщині. У посольстві мене питали: «А ви читали Олеся Гончара?» [5, с. 9]. Тому Е.О. Фальц-Фейн доклав багато зусиль, щоб на Батьківщині вийшла книга його дядька, В. Фальц-Фейна, «Асканія-Нова», і щоб світ почув правду про їх родину. Цю книгу Україна побачила лише 1997 р., завдяки сприянню Президента АН України Б. Патона, з яким Е.О. Фальц-Фейн давно підтримував стосунки.

Наявні факти переконливо свідчать, що діяльність родини Фальц-Фейнів мала чітко виражене соціальне спрямування, а деякі застарілі стереотипні уявлення минулого не відповідають дійсності.

Період 1914–1920 рр. був найтяжчим і найтрагічнішим в історії Асканії-Нової та великої родини Фальц-Фейнів, як і в історії всього народу, коли було зламано долі багатьох мільйонів людей.

Перша половина 1914 року була відносно спокійною, більше того, 29 квітня 1914 р. Асканію-Нову відвідав імператор Микола II. Візит пройшов успішно. Імператор був приємно вражений досягненнями Фальц-Фейнів. Про це він залишив записи у своєму щоденнику та у листах до матері [12, арк. 32-33]. Детальну розповідь про цей візит можна прочитати в ряді видань.

Після царського візиту популярність заповідника збільшилась, про що свідчить зростаюча кількість туристів, що відвідали його у 1914 році: 4660 чоловік, тоді як у 1913 р. – трохи більше 1000 [4, арк. 67]. 14 травня 1914 р. імператор приймав Фрідріха Едуардовича в Лівадії. Саме під час цього прийому за свої заслуги Ф. Фальц-Фейн, його мати і сини отримали спадкове дворянство. Так засновник заповідника став бароном. Це був перший випадок у Російській імперії, коли за заслуги у природничій сфері людина отримала дворянство [4, арк. 67].

Але щасливі миті тривали недовго. Після початку Першої світової війни, у якій Росія та Німеччина виступали як вороги, становище родини Фальц-Фейнів значно погіршилось. Поширились чутки, що вони працюють на ворога. Так, проти Миколи Едуардовича, брата Фрідріха Едуардовича, висунули безглузде звинувачення, нібито він переховував німецького підводного човна, а племінника Олександра, що був військовим льотчиком, підозрювали в тому, що він літав через фронт і возив продовольство для німецької армії [6, с. 196]. Насправді ж, О.О. Фальц-Фейн був не лише патріотом своєї нової Батьківщини, але й сміливим пілотом і талановитим авіаконструктором, одним із піонерів вітчизняного літакобудування. Про його долю варто розказати більш детально, так як вона маловідома. Часто навіть ті науковці, що вивчають історію родини, помилково вважають його рідним братом Ф. Е. Фальц-Фейна (про це свідчать деякі публікації) [11, с. 46]. Насправді ж, Олександр Олександрович Фальц-Фейн (1893–1916 рр.) – син Олександра Едуардовича Фальц-Фейна, брата Фрідріха. У 60-і роки ХХ ст. про увіковічення його пам'яті клопотався відомий конструктор А.М. Туполєв, так як Олександр випробовував його перші аероплани і в роки Першої світової війни за свої звитяжні вчинки був нагороджений чотирма Георгіївськими хрестами [12, арк. 15]. Основні віхи його біографії: закінчив Сумський кадетський корпус, після чого почав будувати літак власної конструкції у маєтку Асканія-Нова; поступив у Петербурзький політехнічний інститут, але у 1914 р. розпочалась війна, і Олександр залишив навчальний заклад, щоб стати учнем Качинської авіаційної школи. Після її закінчення пішов добровольцем на фронт і потрапив до військової частини в Карпатах. Під час бойових дій виявив неабиякі здібності льотчика, здійснив ряд героїчних вчинків, за що отримував нагороди. Одного разу, виконуючи бойове завдання, був збитий,

потрапив у полон, де захворів туберкульозом. Рідні зробили все можливе, щоб за допомогою Червоного Хреста визволити його з полону, але коли це сталося, Олександр був тяжко хворий і врятувати його не вдалось [12, арк. 17-18].

Ситуація, що склалась в країні і навколо Асканії-Нової, викликала погіршення здоров'я Ф.Е. Фальц-Фейна. Восени 1916 р. з ним трапився серцевий напад. Брат Володимир зрозумів, що Фрідріх опинився у важкому стані, що для всієї сім'ї і заповідника почнуться важкі часи [6, с. 199]. Становище ускладнювалось тим, що після Лютневої революції 1917 р. настав період безвладдя і всюдозволеності. У травні 1917 р. в Асканії, нібито за розпорядженням Херсонської ради селянських і робітничих депутатів, було проведено обшук, під час якого конфіскували всю колекцію зброї та вино. З приводу цього Фрідріх Едуардович відправив скаргу Таврійському губернатору [4, арк. 45]. І хоча на захист заповідника стало багато відомих вчених та громадських організацій, це вже не могло його врятувати від розорення.

У той же час Фрідріх Едуардович поїхав до Москви, де, використовуючи свої зв'язки, намагався врятувати заповідник. У грудні 1917 р. в нього стався ще один серцевий напад і настав параліч лівої сторони тіла. Як тільки здоров'я стало на шлях відновлення, вже у 1918 р. Фрідріх Едуардович був заарештований і звинувачений у шпигунстві на користь Німеччини. Приводом до цього стала його розмова з полоненими німцями на вокзалі у Москві. Перебуваючи у тюрмі, Фрідріх Едуардович тримався дуже мужньо, чим дивував навіть тюремних наглядачів [6, с. 205]. Допоміг йому звільнитись із тюрми директор Московського зоопарку професор М. Іванов, з яким він колись співпрацював [1, арк. 16]. Після цього Фрідріх Едуардович при сприянні німецької місії виїхав до Берліну, але здоров'я його було підірване. 2 серпня 1920 р. він помер від серцевого нападу [13, арк. 3-4].

В Асканії-Новій після від'їзду господаря склалась напружена ситуація. Більшість робітників відмовились виконувати розпорядження управляючого і створили комітет, зв'язаний з Херсонською радою робітничих і солдатських депутатів. Робота розвалювалась, лише працівники зоопарку і ботанічного саду продовжували виконувати свої обов'язки [1, арк. 16]. Велику шкоду Асканії завдали розорення і грабунки, які здійснювались представниками різних політичних сил. У літературі це питання висвітлено досить суперечливо. Так, у радянських джерелах говориться, що грабунки здійснювали вороги радянської влади: білогвардійці, махновці, куркулі, петлюрівці, німецькі союзники, а партія більшовиків робила все можливе, щоб захистити тваринний світ Асканії. Зокрема, про це можна прочитати у багатотомному виданні «Історія міст та сіл Української РСР, Херсонська область» [15, с. 642].

Іншої думки дотримується В. Фальц-Фейн, який вважає, що найбільше Асканія потерпала від більшовицької влади, тому що місцеві керівники чинили свавілля. У його книзі наведені жахливі приклади таких дій

[6, с. 210-215]. Існує ще ряд джерел, які це підтверджують. Зокрема, Б.К. Фортунатов, відомий вчений, який зробив дуже багато корисного і для Асканії. Його записи свідчать, що у жовтні 1920 р. почався грабунок. Червоноармійці вбивали тварин, палили сараї [15, с. 61].

І таке відбувалось часто, не дивлячись на те, що у квітні 1919 р. голова Українського радянського уряду Х. Раковський підписав декрет про те, що «Асканія-Нова» стає «Народним заповідним парком України» [16, с. 58]. Хоча цей декрет і допоміг захистити Асканію від повного знищення, але пограбування і погроми продовжувались. Вивчаючи і співставляючи різні джерела, можна зробити висновок: грабунки і погроми Асканії не відбувались з ініціативи вищої влади, чи то білої, чи червоної, чи окупаційної. Більше того, керівники високих рангів намагались взяти під захист Асканію, розуміючи її значення. Так, С. Будьонний після розгрому, вчиненого його бійцями, видав наказ про охорону й недоторканість зоопарку, а через кілька днів там перебував командуючий Південним фронтом М.В. Фрунзе, який прогулювався територією, оглядаючи те, що вціліло [14, с. 642]. Грабунками і руйнуванням займались незалежно від політичної орієнтації і класового походження ті, хто мав можливість це робити, але не мав моральних якостей, які б не дозволяли цього. Радянська історіографія замовчувала проблему, або ж подавала з точки зору спрощеного класового підходу («Грабуй награбоване»). У художній літературі руйнівні картини революції змальовувались, проте авторське відношення до таких подій було позитивне. Як приклад, знову звернемось до творчості О. Гончара, але цього разу до роману «Перекоп». Автор здійснює екскурс до початку революції: «У радісному захопленні прийшов люд в Асканію і затріщали вольєри, впали загорожі, розчинилися клітки, щоб не тільки людям свято: звірів і птиць було випущено на волю. Як із Ноевого ковчега висипало все, що досі трималося по клітках, піднялось в небо рідкісне птаство, помчали у степи прудконогі олені та смугасті зебри, дикі монгольські коні та сайгаки, могутні бізони американський прерій та біловезькі зубри» [17, с. 24]. Далі головний герой батрак Данько, що у романі уособлює молоді сили революції, «під схвальний гомін розвированого натовпу, виступив з гирлигою» проти породистого орла і здійснив свою давню мрію – вбив великого і рідкісного птаха лише за те, що він був улюбленцем Софії Фальц-Фейн, яку щиро ненавидів Данько [17, с. 24]. Вбивство орла, мабуть, повинно за задумом твору символізувати повалення самодержавства. Картина вражаюча. Аналізуючи її відразу відзначимо, що стає зрозумілим, хто розпочав руйнацію Асканії. Через деякий час після солодкого сп'яніння настало гірке похмілля. Як наслідок такого «звільнення» загинули окремі екземпляри і цілі табуни рідкісних тварин, були розігнані і вбиті екзотичні птахи, Асканія зазнала великих збитків. На жаль, все це було насправді, але це був лише початок. Наведений приклад демонструє суть типового класового підходу у літературі, мистецтві та в науці, коли відповідно до ідеологічних настанов, люди, що робили добро, зображувались негативно, і навпаки. Подібних, навіть ще більш

прикрих прикладів, можна навести дуже багато, зокрема тих, що містяться у книзі В. Фальц-Фейна. Але це може стати темою окремого дослідження. Тому, підводячи підсумки, скажемо, що у роки громадянської війни Асканія знаходилась в епіцентрі бойових дій і занадто часто переходила з рук у руки. Її втрати на 1920 рік за джерелами білогвардійців можна оцінювати так: із 400 коней лишилися 2, із 120 верблюдів – 72, із 100 волів – 60, із 300 корів – 3, із 200 свиней – 67, із 45000 овець – 500 (у порівнянні з 1919 р.) [1, арк. 30]. За даними радянських джерел втрати є ще більшими: овець лишилось 4500, всього кілька голів великої рогатої худоби, більшість господарських будівель і жител зруйновано [14, с. 642]. Нагадаємо, що перед революцією Фальц-Фейни володіли півмільйоном овець, саме тоді Асканія була «раєм для тварин у перлині степу».

Але найтяжчим стали незворотні людські жертви. Саме вони стали найбільшим горем як для родини Фальц-Фейнів, так і для всього народу. Вже говорилося, що у 1920 р. не витримало серце Ф.Е. Фальц-Фейна. Густав Фальц-Фейн помер у 1917 р. у Віденській клініці, до якої він потрапив після загострення хвороби, що була отримана в результаті вибуху, влаштованому в будинку Фальц-Фейнів. Олександр Фальц-Фейн помер у Берліні 1919 р., не витримавши тяжких випробувань, що випали на долю родини. Карла, як зазначає В. Фальц-Фейн, було вбито у Херсоні більшовицькою інквізицією у 1918 р [6, с. 52]. Неймовірні страждання пережила Софія Богданівна Фальц-Фейн, яка була вбита більшовиками у віці 84 років у Хорлах (територія сучасного Каланчацького району Херсонської області). Це сталося у червні 1919 р.

У Державному архіві Херсонської області зберігаються документи, що дають можливість відтворити останній період життя матері Ф.Е. Фальц-Фейна. Відповідно до цих документів, з грудня 1918 р., після приходу більшовиків, С.Б. Фальц-Фейн проживала у Хорлах, так як у маєтку Преображенка її власність і гроші були конфісковані. У Хорлах саме тоді розміщувався партизанський загін під командування П. Тарана. Проживала вона фактично під домашнім арештом. Була спроба її заарештувати, нібито за несплату податку (при цьому ж вона не мала у своєму розпорядженні жодної власності). Тому на кілька днів її відвезли в Олешки (сучасне м. Цюрупинськ), щоб позбавити волі. Але знайшлися люди, що стали на її захист і взяли на поруки. Тому через три дні Софія Богданівна повернулася додому. В селище мали з дня на день увійти білогвардійці, тому червоні готувались до відступу, складали списки тих, кого необхідно ліквідувати. Увечері 16 червня 1919 р. до Софії Богданівни прийшов начальник місцевої міліції, який попередив її про те, щоб вночі вона не відчиняла двері. При цьому, на її прохання залишити для неї охорону, відповів, що не може цього зробити. Після 10 години вечора у двері почали грюкати, вимагаючи відчинити, голосно лаялись і стріляли. Врешті, нападникам вдалось увірватись у помешкання. Директор місцевої гімназії, що жив у цьому ж приміщенні через стіну, намагався захистити стару жінку, але його було

поранено. Коли нападники пішли, Софія Богданівна лежала біля дверей, навколо неї була кров, а на тілі рани, спричинені ударами штика і шашки. Наступного дня до селища Хорли увійшли білогвардійці, а вбиту було поховано [18, арк. 21-25]. Документ, з якого наводяться факти, являє собою лист, написаний дочкою жінки, що проживала з Софією Богданівною. Вона була свідком цих подій. Крім того, існує довідка про медичний огляд трупа вбитої, зробленого місцевим лікарем у присутності понятих. Зазначається, що протокол огляду був зданий начальнику міліції Хорлів [18, арк. 20]. Наведені факти допомагають уточнити деякі обставини смерті С.Б. Фальц-Фейн, так як у статтях, вміщених у деяких періодичних виданнях, говориться, що нібито вона була розстріляна з кулемету [11, с.45].

Відповідаючи на запит Ф.Е. Фальц-Фейна про причини смерті його бабусі, співробітники Державного архіву Херсонської області провели старанну пошукову роботу, щоб виявити якісь офіційні документи, де були б зафіксовані ці трагічні події. Але виявилось, що документи Каланчацького волосного управління міліції, до сфери повноважень якого у 1919 р. входили Хорли, на збереження у Державний архів не надходили [18, арк. 31]. Таким чином, на даний момент виявлено лише два документи, що свідчать про обставини смерті С.Б. Фальц-Фейн.

Отже, як свідчать факти, період 1917–1920 рр. був найскладнішим і найтрагічнішим як для Асканії-Нової, так і для родини Фальц-Фейнів, адже вся країна була втягнута у братовбивчу війну. Асканія і велика родина її засновників і власників зазнала великих матеріальних і незворотніх людських втрат.

Період 20-х – 30-х років ХХ ст. також став складним і суперечливим для Асканії-Нової та для членів родини Фальц-Фейн. Він позначився як визначними досягненнями, так і сумними подіями в житті людей, доля яких тісно поєднана з заповідником. Не ставлячи метою дослідження виклад детальної історії об'єкту вивчення, відзначимо, що головні віхи розвитку Асканії-Нової, її досягнення та труднощі, повною мірою висвітлені у науково-популярній літературі [17, 19, 20, 21, 22]. Тому зупинимось на тих проблемах і подіях, що невідомі широкому загалу, але пов'язані з Асканією та родиною Фальц-Фейнів і значно вплинули на їх долю.

Як вже згадувалось, у квітні 1919 р. декретом Раднаркому України Асканія-Нова отримала статус заповідного парку УСРР, а в лютому 1921 р. – державного степового заповідника, якому було присвоєно ім'я Християна Раковського. Поява цих декретів була, безперечно, великим досягненням у сфері природоохоронної справи. Саме ці декрети дали поштовх для подальшої діяльності Асканії і сприяли укріпленню її значення на світовій арені. Почалась напружена праця по відновленню заповідного господарства. З 1925 р. створюються наукові установи, запрошуються на роботу відомі вчені: лісовод В. Висоцький, зоолог О. Браунер, повернувся відомий ботанік Й. Пачоський. У жовтні 1925 р. Раднарком СРСР визнав Асканію-Нову заповідником «Всесоюзного» значення. Здавалось, що становище

заповідника повинно значно покращитись. Але широкої науково-дослідницької роботи не допускав Наркомзем України. Не були навіть чітко проведені кордони заповідних земель. Лише у травні 1927 р. уряд України затвердив «Положення про заповідник «Чаплі» в Асканії-Новій» [24, с. 29]. Ім'я Фальц-Фейна було піддано анафемі [4, арк. 45].

У 30-ті роки минулого століття події в Асканії-Новій і навколо неї розгортались трагічно. Досвідчених співробітників було оголошено «ворогами народу». Майже всі вони, а це 21 чоловік, були заарештовані і засуджені до різних термінів ув'язнення. Лише в 1956 р. їх реабілітували [25, с. 173].

Не минули Асканію не лише репресії, але й Голодомор 1932–1933 рр. Хоча ця трагедія мала для Асканії дещо специфічні ознаки. Важке становище і навмисне створену гнітючу атмосферу підозр і переслідувань, в якій довелось працювати науковцям, згадує колишній співробітник Асканії-Нової М. Озеров, який емігрував за кордон. Центральне місце в його записах посідає опис жахливої картини голоду. Автор пише, що коли від голоду помирали люди, Асканія-Нова займала особливе становище. Туди часто прибували екскурсії, іноземні туристи, і тому її співробітники забезпечувались продовольством. Але в цей оазис в голодній пустелі приходили виснажені люди з усіх сторін. Вони ходили від будинку до будинку, випрошуючи на хліб, так як харчувались травою і корінням. Коли навесні розпустились акації, то майже одразу вони лишились свого цвіту, так як його обірвали голодуючі. На території господарства була яма, куди викидали нутрощі загинув тварин. Біля неї завжди знаходились люди, які одразу забирали ці відходи і використовували як їжу для себе і своїх родин. Коли таких людей збиралось багато, за наказом керівництва влаштовувались облави, і спіймавши чоловік тридцять, на вантажівках вивозили на 10 – 15 км. у степ. Цих людей викидали у степу та їхали за новою групою живих людей, що хотіли врятуватись [26, с. 215]. Далі М. Озеров доповнює цю сторінку історії розповіддю лікаря з Асканії, який з великим обуренням розповідав про тих людей, кому він змушений був давати направлення в санаторії, курорти і будинки відпочинку. В Асканії було багато хворих, що потребували оздоровлення, але приїздили співробітники районного відділу НКВС, цілком здорові, і вимагали, щоб направляли на відпочинок саме їх. Звичайно, лікар не міг відмовити таким «хворим» і виписував направлення, позбавляючи лікування тих, хто цього дійсно потребував [26, с. 222].

Політична ситуація, що склалась на той час у державі, позначилась на Асканії і в ідеологічній сфері. Так, з 1936 р. її директор О.А. Нурінов під час свого виступу у Москві заявив, що його співробітники здійснюють досліди по схрещенню різних видів тварин з метою створення в СРСР таких гібридів, які не снилися капіталістичному світу. «В капіталістичних країнах нічого подібного немає – підкреслював оратор – а у нас антилопо-корова буде». Він вважав, що на цій чудо-істоті радянські люди «в'їдуть» у комунізм.

У відповідь на цю промову в закордонних виданнях з'явилися насмішливі відгуки і карикатури з відповідними гострими підписами [27, арк. 19].

Однак, навіть в цих складних умовах трудовий колектив Асканії продовжував працювати. Люди робили свою справу. Так, напередодні Великої Вітчизняної війни в Асканії-Новій було найбільше у світі стадо зубробізонів (57 голів). На цей час лише копитних тварин у зоопарку налічувалось 274, крім того, було ще 83 страуси і понад 2000 різних птахів [3, арк. 27]. 27 липня 1941 р. на Асканію-Нову впали перші ворожі бомби, а 14 вересня до неї увійшли окупанти. На цей час встигли евакуювати лише свійських тварин. Спроби відправити в тил зубробізонів закінчились невдало, гітлерівці знищили їх з літаків. Перед тим як покинути територію заповідника, вони встановили в зоопарку кулемети і розстріляли тварин. За допомогою танка зруйнували загороду з сітки. Тварини, яким пощастило втекти, розбіглись по степу. 30 жовтня 1943 р. Асканія була звільнена від загарбників. Кавалеристи радянської армії з великими труднощами збирали у степах наляканих мешканців заповідника [3, арк. 28].

Загальні збитки, що зазнала Асканія в роки окупації, оцінюють у 33 млн. крб. Загибло 82% тварин. Збереглось лише три бізони, один зубр і один зубробізон. Німецькі окупанти забрали коней Пржевальського. Лише з плином часу керівництво заповідника віднайшло у Німеччині одного жеребця на ймення «Орлик» [3, арк. 28].

У 50-і роки основні ресурси йшли на відновлення діяльності Інституту гібридизації та акліматизації тварин, а заповідні ділянки степу скорочувались. Тому вчені-ботаніки доклали багато зусиль для відокремлення заповідника в самостійну наукову установу. Їх підтримала преса, особливо такі видання як «Комсомольська правда», «Литературная газета», «Известия». 1964 р. асканійська цілина оголошується Державним заповідником на площі 10 тис. га. У 1966 р. до них додається ще 1054 га. З цього часу загальна площа заповідного степу становить 11054 га. У 1983 р. рішенням сесії ЮНЕСКО включено Біосферний заповідник у міжнародну сітку резерватів степу, а уряд УРСР оголошує його Державним Степовим Біосферним заповідником. 1989 р. він одержує статус самостійної юридичної установи у складі Інституту тваринництва. А ще раніше, 15 вересня 1987 р., в урочистій обстановці, було відкрито барельєф і меморіальну дошку Ф.Е. Фальц-Фейну [28, арк. 2].

Нелегко складалась доля членів родини Фальц-Фейнів, зокрема племінника засновника заповідника барона Е.О. Фальц-Фейна, громадянина князівства Ліхтенштейн. Хоча у матеріальному відношенні особливих проблем не було. У Ліхтенштейні його називали «король сувенірів», так як він відкрив два магазини. Мати барона прагнула, щоб він став дипломатом, так як Едуард отримав гарне виховання і володів кількома мовами. Вона не хотіла, щоб син використовував свій титул з комерційною метою, і тоді він взяв собі псевдонім – «містер Квік» («quick» – з англійської мови «швидко») [12, арк. 58]. Найбільш щасливим спогадами для барона стали розповіді його

матері про Таврійські степи і Асканію-Нову. Коли він підріс і став заможною людиною, до нього повернулася заповітна мрія відвідати Батьківщину. Але радянські дипломати не бажали цьому сприяти. Та все ж у 1978 р. йому вдалося вперше відвідати Асканію [4, арк. 53]. Наступного разу Едуард Олександрович відвідав СРСР у 1980 р., в той час, коли у Москві відбувались Олімпійські ігри, а барон був президентом збірної Ліхтенштейна. Та в Москві йому не дозволяли відхилитись від запланованої програми. Його донька Людмила, що перебувала разом з батьком, тоді сказала: «Я ніколи сюди більше не приїду. Вони тебе так принижують. Обіцяй мені більше ніколи не приїжджати до цієї країни». Він обіцяв, але щороку таємно від доньки відвідував Україну і Росію. Значні кошти барон витрачав на придбання вивезених за кордон реліквій і повертав їх на Батьківщину за допомогою відомого письменника Ю. Семенова [4, арк. 58]. Багато дарунків Едуард Олександрович привозив в Асканію [4, арк. 45].

У другій половині 80-х років становище почало змінюватись на краще, про що свідчить відкриття у жовтні 1987 р. барельєфу і меморіальної дошки Ф.Е. Фальц-Фейну на його Батьківщині. А 2 квітня 1994 р., уже в незалежній Україні, Біосферному заповіднику «Асканія-Нова» присвоєно ім'я його засновника – Ф.Е. Фальц-Фейна [28, арк. 9]. З березня 1995 р. Біосферний заповідник «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна – це природоохоронна науково-дослідницька установа міжнародного значення. Територіально до заповідника, крім природного степу, відносяться землі дослідних господарств Інституту тваринництва степових районів України ім. М.Ф. Іванова, фермерських господарств та деяких населених пунктів.

У жовтні 2005 р. в Асканії-Новій в урочистій обстановці відкрито пам'ятник «народному барону» Ф.Е. Фальц-Фейну. Таким чином, хоч і через багато років, історичну справедливість по відношенню до родини Фальц-Фейнів відновлено. Однак це не означає, що в заповіднику немає проблем і труднощів.

Як бачимо, період 1921–1991 рр. не був безтурботним ні для заповідника, ні для людей, які зв'язали з ним свою долю. І навколо Асканії, і в ній велась запекла боротьба, спричинена як політичними, так і суспільними інтересами. Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що наведені приклади переконливо свідчать, що діяльність родини Фальц-Фейнів мала яскраво виражене соціальне спрямування і сприяла створенню нових робочих місць та поліпшенню матеріального становища робітників. Родина Фальц-Фейнів, перш за все, Ф.Е. Фальц-Фейн, крім економічної та природоохоронної роботи, яка дала їм загальне визнання, багато займалась громадською та благодійницькою діяльністю, яка не отримала належного висвітлення у літературі.

На сьогоднішній день становище унікального заповідника потребує, як і раніше, уваги і допомоги. Але його проблеми пов'язані не лише з фінансуванням. З перших років існування Асканія-Нова формувалась як комплекс передового сільськогосподарського виробництва і збереження

природного степу. Уже більше ста років заповідник проводить наукову роботу з аграрних і екологічних проблем, але не завжди це поєднання є раціональним. Мета і завдання розташованих на одній території заповідника та інституту тваринництва не завжди співпадають, що й раніше було джерелом конфліктів. Мабуть, найкраще на це питання можуть відповісти спеціалісти, так як з цього приводу існують різноманітні думки. Міжнародна популярність Асканії-Нової завдяки участі у 2009 р. у конкурсі «Сім нових чудес світу» зросла ще більше. Тож треба сподіватись на краще, так як усі поділяють думку, що Державний Біосферний заповідник Асканія-Нова – цінне національне надбання світового значення, що потребує збереження і подальшого розвитку в Українській державі.

1. ДАХО Ф. Р. – 4097. Оп.1, спр.89. Асканія-Нова. 1978 р. – 50 арк.
2. Козлов П.К. Аскания-Нова в ее прошлом и настоящем // Русская старина. – 1914. – № 5. – С. 356-371.
3. ДАХО Ф. Р. – 4097. Оп.1, спр.88. Машинопис із правкою Е.О. Фальц-Фейна. 1975 р. – 102 арк.
4. ДАХО Ф. Р. – 4097. Оп.3, спр.6. Статті нариси про Ф. Фальц-Фейна. 1911–1919 рр. – 69 арк.
5. Фальц-Фейн Э. В России – я русский, в Украине – украинец // Деловой мир. – № 16. – 16 – 19 мая. – 1997 г. (Москва).
6. Фальц-Фейн В.Э. Аскания-Нова. – К.: Аграрна наука, 1997. – 348с.
7. ДАХО Ф. Р. – 4097. Оп.3, спр.7. Спогади про Ф.Е. Фальц-Фейна. 1893, 1990-і рр. – 49 арк.
8. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. – Полн. собр. соч., т. 3.
9. Гончар О. Таврія. – К., Державне видавництво художньої літератури, 1956. – 351 с.
11. Борейко В.Е. Реабілітувати ім'я засновника Асканії-Нова // Молодь України, 1992, 11 липня.
12. ДАХО Ф. Р. – 4097. Оп.1, спр. 75. Документи (справа МВС, спогади, листи, тощо про перебування царя Миколи II у Асканії-Новій. 1914 р. – 60 арк.
13. ДАХО Ф. Р. – 4097. Оп.1, спр.89. Асканія-Нова. 1978 р. – 50 арк.
14. ДАХО Ф. Р. – 4097. Оп.3, спр.8. Документи про смерть Ф.Е. Фальц-Фейна. 1920р. – 4 арк.
15. Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Херсонська область. – К., 1972 – 687 с.
16. Фортунатов Б.К. Два года жизни Аскания-Нова. 1921–1922 // Аскания-Нова: Сборник статей / Под ред. М.М. Заводовского и Б.К. Фортунатова. – М., 1924. – С. 61-80.
17. Большая Советская Энциклопедия. – М., 1934. – Т. 61. – 1453 с.
18. Гончар О. Перекоп. – К. Дніпро, 1987. – 328 с.
19. ДАХО Ф. Р. – 4097. Оп.2, спр.1. Документи про загибель С.Б. Фальц-Фейн. 1919, 2004 р. – 32 арк.
20. Бабич А.Д. Степной оазис «Аскания-Нова». – Харьков, ХГУ, 1960. – 202 с.
21. Борейко В.Е. Аскания-Нова: тяжкие версты истории (1826–1993 гг.). Серия: история охраны природы: Вып. 1. – К., 1994. – 187 с.
22. Десяткова-Шостенко Н., Шалит М. Бібліографія Державного Степового Заповідника «Чаплі» // Вісті Державного Степового Заповідника. «Чаплі». – Харків, 1928 р. – т. VI. – С. 203-210.
23. Дрогобич Н.Ю. Франц Теетцман – первый исследователь асканийской степи // Актуальні питання збереження та відновлення степових екосистем. Матеріали наукової конференції, присвяченої сторіччю заповідника асканійського степу. Асканія-Нова. 21 – 23. 05. 1998 р. – Київ – Асканія-Нова: Наукова книга, 1998. – С. 113-116.
24. Справочник по Госзаповеднику «Чапли» им. Раковского (б. «Аскания-Нова»). Издан под редакцией Директора Госзаповедника М.Н. Володько. – Геническ, 1927. – 320с.

25. Борейко В.Е. Белые пятна истории природоохраны: СРСР. Украина. т.2. Вып. 7. – К., 1996. – С. 171-180.
26. Озеров Н. В Аскании-Нова // Новый журнал. – Кн. 121. Нью – Йорк, 1975. – С. 211-222.
27. ДАХО Ф. Р. – 4097. Оп.1, спр.79. Галич Ю. «Аскания-Нова». 1924 р. – 37 арк.
28. ДАХО Ф. Р. – 4097. Оп.3, спр.9. Документи 1897, 1994 рр. – 12 арк.

The authors of the article investigate scantily explored pages of the history of the State Biospheric National park Askania-Nova, and families of its founders the Falts-Feyns. Besides this, on the base of archive`s sources some biographic facts of the family members who made a valuable contribution to the development of southern Ukraine are specified.

УДК 94(477.7)«1754/1834»

Юлія Коник

**ВИКОРИСТАННЯ СОЛДАТІВ У МЕЖОВИХ РОБОТАХ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)**

XVIII ст. ознаменувалося в європейській геодезії початком епохи інструментальних зйомок, ведення яких за допомогою астролябій потребувало певного рівня знань та навичок. У Російській імперії ними спочатку займалися майже виключно військові геодезисти, але з середини століття почала законодавчо оформлятися професія межувальника/землеміра. Її становлення було пов'язане зі стрімким розгортанням валового, так званого генерального, межування земель. Його здійснювали землеміри спеціально створених межових контор. На Півдні України у зв'язку з новизною заселення генеральне межування розпочалося тільки у 1798 р.; натомість тут ішла активна роздача земель, проведення доріг та повітових кордонів. Цим займалася губернська межева служба, котра з др. пол. 1760-х рр. до 1803 р. пережила кілька реорганізацій, поки від формату межових експедицій дійшла до губернських і повітових землемірів.

Польові межові роботи вимагали, з одного боку, підготовлених спеціалістів, а з іншого – писарів для ведення їхнього діловодства та робітників для некваліфікованої фізичної праці. В якості такої робочої сили законодавство визначило нижніх військових чинів. Питання взаємодії землемірів із солдатами при виконанні межових робіт, наскільки відомо, в історіографії не висвітлювалося, зважаючи на слабку розробленість проблем діяльності межової служби взагалі. Тому основною базою дослідження питання, винесеного в заголовок, є друковані та архівні джерела. У законодавчих актах Російської імперії викладено, як мала протікати спільна робота; у документах фондів межових установ Херсонської та Дніпропетровської областей відображено, як усе відбувалося в реальному житті.